

Boross Balázs

**Antropológiai módszerek, terepmunka
és a „bevezető fejezetek”**

Egy „módszertelen” tudomány megismerési „technikájához”

**Anthropological Methods, Field Work,
and „Introductory Chapters”**

On the Research „Techniques” of a „Methodless” Science

The study explores the questions of objective scientific research and the behaviour and system of values present among field work circumstances in anthropological research. What contributes more to a grasp of the social field: mere data gathering and/or being admitted into a community; superficial familiarity with one's subject or an adaptive behaviour; visual documentation or a concealed presence? Is it possible to give up the interviewed person and should researchers talk about themselves in the case a closer relationship develops. That is, how much of interaction of cultures conveyed to the subjects of a research project would endorse the researchers' „outsiderness” without them having to yield to the queries of their subjects? The role of the observer in a community is not, however, a question of method. It is a model for the interpretation of „cultural semiosis”, sign and meaning exchanges of communities and researches. All in all, anthropologists shape their direct experiences and first-hand information in a way as to fit their given objectives; at the same time, they complement macro-level knowledge with local realities, taking upon themselves the interpretation of the other culture and the drawing of general conclusions on how human nature and cultures operate. And they accomplish this not with ready-made methods but by a willingness to learn and an integrity tuned to dialogue.

Korábbi, vallás és etnicitás összefüggéseire koncentrált dolgozataimban (Boross 2003/a, 2003/b) úgy próbáltam meg a – moldvai csángó faluban, Pusztinán végzett – terepmunkám előtt, közben és utólag megfogalmazott kérdéseimre válaszokat adni, hogy egyben magának a terepmunkának bizonyos tapasztalatait is igyekeztem körüljárni, érintve a közösséggel való találkozás egyes stációit és a részt vevő megfigyelés személyes dilemmáit ugyanúgy, mint a kutatás során felvetett kérdések változását; kitértem továbbá azokra a kísérletekre, melyek által közelebb próbáltam jutni a vizsgált kultúra sajátosságaihoz és azokhoz a – sajátosságok magyarázatait adó s a kutatott jelenségeket jelentésekkel telítő – válaszokhoz, melyeket a közösség tagjai adtak vélekedéseik és különböző cselekvéseik által az adott (és a jelen) társadalmi kontextusban.

Nagyjából a fentiek (és a fentiekhez hasonlók) azok a témakörök, melyeket – hol a részletekbe menően, hol kevésbé kifejtetten – az átlagos antropológiai monográfiák, esszék, esettanulmányok „módszertan” címszó alá eső első fejezete(i) tartalmaznak; az ilyen, általában „szubjektív”-nek tűnő, vallomás-jellegű bevezetések minden bizonnyal némi csalódást okoznak azon olvasók számára, akik egy tudomány módszertani írásaitól konkrétan megragadható, általánosan alkalmazható technikák kézhezvételét várják. Antropológus-

körökben is vissza-visszatérő nézet (talán az „objektív tudományosság” elvárásainak jegyében), hogy jóllehet az antropológiai művek kihagyhatatlan toposzaivá, mondhatni az antropológia-írásnak mint műfajnak az egyik fő ismérvévé váltak az „Én és a terep”-típusú, a kutató első (bal)lépéseit, a közösségben kivívott státusát és szerepeit, a megszerzett – s az értelmezési zsákutcák elkerülését segítő – antropológusi jártasságokat és rafináltságot számba vevő, kissé egoista színezetű beszámolók¹, ezen elemek azonban a közösség életmódját (társadalomszervezetét, nyelvét, vallását, identitását stb.) bemutató és elemző tanulmányokból akár elhagyhatók is lehetnének. Felmerülhet így a kérdés: ezen „élménybeszámolók” adják az antropológia módszertanát? Van-e az antropológiának – szemléletmódján, alapvető paradigmáin (vö. Prónai 1995) túl – módszertana, vagy jogos a kritika, miszerint – a „rendezettebb”, például különböző kvantitatív eljárásokkal operáló társadalomtudományokhoz képest – egy alapjában véve módszertelen diszciplína? Egyáltalán: a „módszerességnek” mennyiben kritériuma egy kidolgozott (és a kutatás megfelelő fázisában egzakt módon alkalmazható) vizsgálódási szempont- és eljárásrendszer megléte vagy hiánya abban a megismerési folyamatban, amelynek kezdetén az első kérdésfelvetések és hipotézisek megszületése, a végén pedig a kész tanulmány áll?

A legáltalánosabb antropológiai módszereket akár pár mondatban össze lehet foglalni (tudatában természetesen annak, hogy ezek önmagukban nem mondanak semmit): mielőtt a kutató a megfelelő felszerelés birtokában elutazik a terepére – ahol a lehető leghosszabb idő eltöltése a legcélravezetőbb –, szükséges, hogy elmélyüljön az adott területre és a tematikára vonatkozó szakirodalomban, a terepmunka során érdemes eleinte a háttérben meghúzódnia, s amikor a közösség nagyjából „befogadta”, bekapcsolódnia a helyi élet vérkeringésébe. Nélkülözhetetlen továbbá a látott, hallott, meg tapasztalt dolgok pontos feljegyzése a terepnaplóba, s ezeket nem árt folyamatosan különböző problémakörök mentén rendszerezni, tematizálni, elkerülendő, hogy a tanulmány megírásakor az ember egy érthetetlen adathalmazzal nézzen szembe.

Ezeket túl – még mindig az „általánosságban vett antropológusnál” maradva –, amennyiben a kutató intenzív terepmunkát végez (s azt kellő megszállottsággal végzi), tevékenységét – a személyes oldalról – hasonlóképpen összegezheti, mint Lévi-Strauss a *Szomorú trópusokban*: „A vizsgálat a terepen még normális feltételek mellett is megpróbáltatást jelent: napkeltekor már talpon kell lenni, ébren maradni, amíg az utolsó bennszüölt is el nem aludt, és néha még az álmát is lesni kell; igyekezni kell, hogy észrevétlen maradjon az ember, de mindig jelen legyen. Mindent látni kell, mindenre emlékezni, mindent feljegyezni, megalázó tapintatlanságot kell tanúsítani, egy taknyos kölyök felvilágosításait koldulni, készen kell állnunk, hogy kihasználjunk egy szívélyes vagy nemtörődöm pillanatot; (...) Amíg ezt a hivatást gyakorolja, a vizsgálatot végző személy bizony émesz-

¹ A módszertani fejezetek „én-központúsága” az antropológus hitelességének problémáival, illetve annak megteremtésével is szoros összefüggésben áll: ahogyan Clifford Geertz fogalmaz, az antropológiai írások „javarészt ellenőrizhetetlen kijelentésekből állnak”: „Az antropológusok képessége arra, hogy komolyan vetessék velünk, amit mondanak, nem annyira a tényszerűsége vagy az elméleti elegancián múlik, hanem inkább azon, hogy képesek-e minket meggyőzni arról, amit mondanak, az valóban annak az eredménye, hogy mélyre hatoltak a tárgynak (vagy, ha jobban tetszik, a tárgy mélyen érintette őket), a másfajta életformának, hogy így vagy úgy valóban «ott voltak»” (Geertz 2001a: 400).

ti magát: csakugyan, ezért az egyetlen célért hagyta ott a környezetét, barátait, szokásait...?” (Lévi-Strauss 1979: 493). Egyes antropológiai anekdoták kifejezetten arra reflektálnak, hogy a „konkrét” terepkutatási tanácsok által sem lesz feltétlenül okosabb az első terepére induló kutató: Evans-Pritchard írja (idézi Boglár 2004: 6–7), hogy „senki sem tudja igazából, hogyan kell terepmunkát végezni. (...) Először Westermarckhoz fordultam tanácsért: 'Az informátorával ne beszéljen húsz percnél tovább. Ha addig ön még nem unná magát, akkor ő fog unatkozni' (...) Tanárom, Seligman azt tanácsolta, minden reggel vegyek be tíz szem kinint, és tartsam távol magam a nőktől. (...) Végül megkérdeztem Malinowskit, és tőle ezt a választ kaptam: ne legyek elátkozott idióta. Ennél fogva megállapítható, hogy nincsen egyértelmű válasz.”

Ahogy a kissé szélsőséges, de gondolatmenetünk szempontjából talán helyénvaló fenti példák is mutatják, a legáltalánosabb meglátásokon túl (melyek korábbi – és egyéni, személyes – tereptapasztalatokból születtek meg) kutatási technikákat előírászerűen nem tud megfogalmazni az antropológia, s ez kutatásának tárgyával van összefüggésben: a módszereket – amennyiben a kutató hagyja magát a terep által vezetni (s véleményem szerint ez a helyes út) – az adott közösség „határozza meg”. Nyilvánvalónak tűnhet ez a kijelentés azok számára, akik végeztek már antropológiai kutatást, azonban ugyanennyire „irritáló lehet” a terepmunka előtt állónak az, hogy a legelemibb gyakorlati kérdésekre is (mikor kell fényképezni, egyből lehet-e/kell-e diktafont vagy kérdőíveket használni, kinek, milyen részletességgel kell beszélnie az antropológusnak saját munkája természetéről stb.) a „tapasztaltabb” kutató sok esetben csak megvonja a vállát, és annyit felel, hogy „ez tereptől, közösségtől függ”.

Hogy empirikus példával is szemléltessem a kutatási technikák függését a kutató közösségben uralkodó viszonyoktól, röviden felvázolom a vizuális dokumentáció nehézségeivel való kalandomat (melyről a kutatással, illetve a „magyarokkal” kapcsolatos falubeli attitűdök kontextusában írtam egy korábbi tanulmányomban – vö. Boross 2003/a) és annak alakulását a tartós részvétel során:

„A fényképezést végül nem nagyon erőltettem – írtam első terepmunkám tapasztalataival kapcsolatban –, miután egy idős asszony elmesélte, hogy *'karácsonykor jött valaki Magyarból, fényképezett a templomban, erre a pap lelocsolta a gépét szentelt vízzel'*. Beszélgetőtársam szövé tette ezt, *'csúnyákat mondott a papnak'*: *'Mit ártott neki az a magyar? Nem véletlen, hogy mi is itten magyarként vagyunk'*. A konfliktus következtében az asszony karácsonytól virágvasárnapig – amikor a szomszédos falvakból is jöttek papok *'kigyóntatni a világot'* – nem ment el győzni. „Tanulva” a példán, el akartam kerülni az olyan helyzeteket, amik esetleg a falubeliek kárára válnak”. Ebből adódóan a közösségi rítusok alkalmával kizárólag a megfigyelt jelenségek leírására szorítkozhattam, s nem fényképeztem sokáig azon eseményeken sem, melyeken a vallási vezető, vagy a falu *primárja* (polgármestere) – akik több adatközlőm elmondása szerint *'nem szeretik a magyarokat, s a templomon kívül is megpróbálják győzni a világot arról, hogy ők románok, nem magyarok'* – nem vettek részt. Azt is figyelembe kellett vennem, hogy a helyi politikai vezetés attitűdjei nem önmagukban állnak a faluban (ahogy egy beszélgetőtársam fogalmazott, *'kívülről ez egy istenfélő kis falunak látszik, de itt a politikai nyomás nagy'*, vagy másvalaki: *'nincsenek itt konfliktusok abból a faluban, hogy románok vagy magyarok, csak ha jönnek kívülről, politikusok, újságírók, s ezt erőltetik'*), így önmagam előtérbe-helyezése (s ehhez egy fényképezőgép is elegendő lett volna) ha konfliktust nem is, de mindenképpen olyan formális helyzeteket teremtett volna, amelyekben csak mint „idegen”, „kívülről” vehettem volna részt. Valószínűleg a kutatóval szembeni fenntartások – főleg egy olyan nagyobb népességű faluban, melybe gyakran látogatnak magyarorszá-

giak (tévések, újságírók, gyűjtők – már csak azért is, mert a falu a tulajdonképpeni központja a csángó kisebbség fő szervezetének) – bármennyi időt is töltsön el a közösségben, soha sem szűnnek meg igazán: legutóbbi, egy hónapos terepmunkám vége felé vendéglátómmal hazafelé tartottunk a mezőről, amikor egy falubeli megszólította: „Mit csinál ez itt?” (ti. én) „Ő egy barátom Magyarországról, és meg akarja ismerni az itteni kultúrát.” „Aha! Szóval politikus!” „Nem politikus ő!” „De! Meglátod, ebből Magyarban majd még priminisztru lesz... és kaszálni vitted?” „Igen, jobban kaszál, mintha itt lenne születve.” „Nem hiszem, én voltam Magyarban... Magyarországon nincs is kasza.”

A fényképezés tehát sokáig a szűk családi körre, illetve a fiatalságra korlátozódott, az elkészült képek visszajuttatása, visszavitele később a „legkifizetődőbb” ajándéknak bizonyult: a diszkóba járó fiatalok körében ezen képek segítségével hamar ismertté váltam (pár hónappal ezelőtt egy – már Magyarországon dolgozó – fiú úgy mutatott be itteni román kollégáinak: „sokat járt ő nálunk, fényképezéssel foglalkozik”). A fényképezés, amelyről első terepmunkám alatt teljesen lemondtam (s a templomban, a körmenetben vagy az iskolában ma sem jutna eszembe fényképezni), bizonyos esetekben az elfogadásomhoz vezető út legfontosabb eszköze volt: az egyik tavalyi *nuntába* (lakodalomba) hivatalos voltam, mivel a *nyirásza* (menyasszony) keresztanyja vendéglátóm nővére volt – a részvétel ebben az esetben „családi kötelesség”. Mivel a lakodalom „hivatalos” fényképezése elfelejtett a gépébe filmet tenni, az esemény megörökítése teljes mértékig rám hárult – „fontos emberré” váltam.

A vizsgált közösséggel való viszony alakulásában a fényképek szerepét – igaz, más aspektusból – mutathatja az egyik kutatásom előtti döntésem s annak „következménye”: legutóbbi terepmunkámra való készülődésem során hosszasan foglalkoztatott az az – elsősorban etikai – dilemma, hogy bármennyire „humánus” az antropológiai megközelítés a maga empátiájával, a „másik valóság” megértésére való törekvéssel, a vizsgált közösség normáinak, értékeinek tiszteletben tartásával és az ahhoz való alkalmazkodással, a terep és kutatója közti viszony elkerülhetetlenül (?) aszimmetrikus: míg a falubeliek (és az ottani „családom”) életének – bizonyos problematikák szolgálatába állítva – a legapróbb részleteibe nyerek – olykor „megalázó tapintatlanságot tanúsítva”, olykor pusztán a jelenlétem által – bepillantást, megismerve a háztartás gazdasági viszonyaitól kezdve a ronkok közötti konfliktusokat, addig ők az ottani életemen kívül az én „világomról” jóformán semmit sem tudnak (ugyanakkor persze ez a fajta egyoldalúság mindenképpen „humánusabb”, mint amikor egyes kutatók tárgyként vagy adatként kezelik azokat az embereket, akiknek körében vagy akikre irányulva a vizsgálódást végzik). A korábbi terepmunkáim során kifejezetten kerültem a saját közössége(i)m (családom, egyetem, „Budapest”) kulturális gyakorlatairól való beszédet, s – bár az ilyen irányú kérdezősködések nem voltak túl gyakoriak – ha mégis szóba kerültek hasonló kérdések, vagy bármiről kikérték a véleményemet, bizonyos félszegséggel válaszoltam. Főként az a naiv – de nem minden alapot nélkülöző – elképzelés gátolt, hogy míg az antropológusnak magát „kulturális zárójelbe” (vö. Geertz 2001b) kell tenni a terepen (egyébként ezt valloam ma is), addig a terep tagjaitól ugyanez nem várható el –, még a vélemény-nyilvánítás szintjén sem képviselhetek az övéktől eltérő normákat. Emellett úgy gondoltam, hogy eltérő kulturális gyakorlatok verbalizálása meglehetősen erőteljes beavatkozássá válhat a vizsgált közösség életében.

Hangsúlyozom, ezek a – kutatás kezdetén megfogalmazódott – vélekedések tényleg nem mentesek nagyfokú naivitástól (annál jóval ellenállóbb egy közösség, hogy bizonyos megnyilatkozások bármit is felforgassanak benne), viszont aggodalmaim „empirikus alapjai” talán továbbgondolásra érdemesek: a közösséggel való első találkozásaim

során nemegyszer tapasztaltam – elsősorban a Magyarországot megjárt vagy Magyarországra készülő fiatalok körében – azt, hogy a „magyarországiságnak” a falubeli étellel szemben egyre nagyobb a presztízse (egy beszélgetőtársam mondta például, hogy „*alig várja, hogy visszamenjen Magyarba*”, mivel „*itt nagy a sár és a kosz, más az emberek gondolkodása, el vannak maradva a kultúrával*”, s hogy „*mindent megadna azért, hogy Budapesten legyen lakása*”) – a fiatalok pontosan számon tartják, ki mennyi időt volt Magyarországon, s hogy ott „*hogyan ment neki a dolga*”, s nemegyszer láttam, hogy a Budapestről hazaérkezők „gálánsan” osztogatják el társaiknak a „*magyar cigit*”, s mutatják meg a „*magyar zenéket*”. Hasonlóképpen megfigyelhető presztízis-jelenség a közösségnek a saját nyelvével kapcsolatos ítéletei („*keverék*”, „*csángós*”, „*elviszik* – ti. diktafonon – *s majd kacagják otthon a beszédünket*” stb.) mellett – s azzal talán kölcsönhatásban – a magyar köznyelv (az „*igaz magyar*”) felé irányuló diglosszia, azaz a funkcióhoz kötött nyelvhasználat: interjúzások közben például gyakoriak voltak az „*ezt most úgy mondom, ahogy maguknál, Magyarban mondják*”- jellegű „kiszólások”, vagy az olyan kérdések, hogy „*Magyarban ezt így mondják?*”. Ezen jelenségek az etika felől azt vetik fel, hogy amennyiben a kutató a közösség – vagy pontosabban: az adott mikrotársadalom egyes csoportjainak – szemében egy „magasabb presztízszű világból” érkezik, nem válhatnak-e személyes véleményei egyenértékűvé egyfajta „iránymutatással”; másrészt, a megismerés és a módszertan felől kérdés, hogy mit tesz az – önmagát „elmaradottnak” tekintő – falu a kutató számára „láthatóvá”: nem történhet-e például az, hogy a magyarországi egy olyan „nappali” nyelvváltozattal találkozik először, amelyet ő – a terep szerint – „elvár” a falutól? Amennyiben az ember nem tölt el hosszabb időt a faluban, nem marad-e rejtve előtte a közösség „éjszakai kultúrája”? (Boglár 1996: 13–48)

Meglehetősen elkanyarodtunk a fényképektől és az „aszimmetrikus viszony” dilemmájától – ezen elkanyarodás célja egyébként annak jelzése volt, hogy miért nem válhat a terepmunka igazából sohasem „rutinná”: a terepen, már amikor az ember a fényképezőgép-használatnak mint technikának a lehetőségét mérlegeli, szembekerül a megfigyelői helyzet számos paradoxonával, megközelítésének helyénvalóságával, etikai kérdéseivel; s azon túl, hogy megért, a saját lelkét is ápolja. A dilemmát – hogy a történet végére érjünk – azáltal próbáltam meg „oldani”, hogy magammal vittem az egyik családi fényképalbumot, azzal a meg gondolással (is), hogy amennyiben az antropológia egyfajta „fordítás” két kultúra között, a kutató a „visszafelé” történő fordítással – az általa mesélteket az adott közösség fogalmi rendszerébe helyezve – is kísérletezgethet, (valamennyire talán úgy is beszéltem, mintha egy magyarországi kirándulásról hazatért falubeli mesélne a szüleinek); visszagondolva, ezen „mesék” alkalmával szűnt meg leginkább az „idegenségem”, s újabb kapcsolatok épülhettek ki a tágabb rokonság, illetve a komák körében is – akik már pár nap múlva „tudtomra adták”, hogy ismerik a kisebb családi anekdotáimat. Az sem volt – a kutatás szempontjából – érdektelen, hogy a háziak a fényképeim kapcsán „lehetőséget kaptak” arra, hogy a képekre reflektálva saját hasonló (vagy az enyéimtől eltérő) élményeiket is megosszák velem...

A hosszas időzés a fényképezés-kálváriámnál egyrészt arra kívánt rámutatni, hogy a „bevett” technikák és módszerek nem univerzálisak alkalmazhatóságukat tekintve, s hogy a legkülönbözőbb módokon kerülhetnek használatba egy adott közösségben (a diktafonnal való kalandom történetét most mellőzöm – a didaktikai céloknak az előbbieket talán már elégségesek voltak –, bármennyire messze vezethetnek az olyan történetek, mint például az időse asszonyé, akihez naponta ellátogattam – részben a személyes kötődés miatt, részben mert a falu etnohistóriájának kiapadhatatlan forrása volt –, s aki a diktafont minden alkalommal eltetette velem, amikor a szomszéd kapuja kinyílt, „*nehogy rosszat szóljanak*

rólam”). Másrészt – a maga kifejtetlenségében – érzékeltetni próbáltam, hogy az „én és a terep” típusú szövegekben, miközben a kutató körüljárja saját pozícióját, számos információt szolgáltat az adott kulturális rendszer(ek) sajátosságairól, tényeiről, természetéről, amelyeknek keretében bukdácsol. Jó esetben – ha a kutató tényleg nem egoista, illetve van érdemi mondanivalója az adott kultúráról – az ilyen írások nem válnak saját élmények csapongó bemutatásává, hanem a közösségben megtapasztalt jelenségek összefüggésrendszerébe helyezve megmutatják az olvasónak, hogy a megfigyelő ottléte mellett/ellenére hogyan működhetnek a vizsgált kultúrában a dolgok.² Ez az írástechnika – ami kevésbé a szöveg megformálásának módjával függ össze, mint inkább a megismerési mechanizmussal, amelynek működtetésére az antropológus törekszik terepmunkája, a közösség által szőtt jelentések kibogozása során (vö. Geertz 2001/b) – lehetővé teszi, hogy a szöveg befogadója folyamatosan „bevezetődjön” és elmélyülhessen a másik kultúra világába, s ebben látom az „én és a terep” fejezetek fontosságát (annak „bizonyításán” túl, hogy az illető tényleg „ott volt”, s hogy a későbbiekben terepre menni szándékozók felvérteződjenek annak tudásával, hogy a terepmunka során mennyi mindenre számíthatnak – elősegítve ezzel talán azt, hogy más kutatók másik, de hasonlóan ismeretlen helyzetekben valamivel ismerősebben mozoghassanak). Végző soron az antropológus annyit tesz, hogy közvetlen tapasztalatait és első kézből kapott információit átalakítja – adott céljainak (a makrotudományok meglátásainak a helyi valóságokkal való kiegészítése, a másik kultúra „tolmácsolása”, általános következtetések levonása az emberi „természet” – a kultúrák – működését illetően) megfelelően – mások számára is érthető szöveggé. Ahogyan Geertz fogalmaz, az antropológiai vállalkozást „nem a készen kapott eljárások határozzák meg”, hanem az a „szellemi erőfeszítés”, amely által az adott közösség kulturális szemléletét, jel- és jelentésváltásait a kutató értelmezni tudja, és mások számára is hozzáférhetővé tudja tenni (vö. Geertz 2001/b). Innen nézve alapvetően azon – a közösségben való részvétel során folyamatosan alakuló – „tanulási folyamat” teremti meg az antropológia „módszerességét”, melynek birtokában a kutató a közösség válaszaival tud felelni az általa feltett „miértekre” – az antropológiai „bevezető fejezetek” elsősorban ennek a tanulási folyamatnak a sikerességét vagy kudarcát tükrözik.

Felhasznált irodalom

Boglár Lajos

1996 *Mítosz és kultúra – két eset*. Budapest: Szimbiózis.

2004 Bevezetés. In: Boglár Lajos szerk.: „Így kutatunk mi...” *Az antropológiai terepmunka módszereihez*. Budapest: Szimbiózis, 6–28. p.

Boross Balázs

2003a Hogyan miséznek a csángómagyarok? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek a csángó identitás kérdéséhez. *Szimbiózis*, 2003/1, 11–36. p.

² Még egyszer aláhúznám, a fent bemutatott történetek csupán szemléltetni akarták ezt; egy „tényleges” antropológiai munka bevezető (a kutatást önmagában bemutató) fejezetében – vagy akár egy egész tanulmány során; az első személy kiiktatását nem tartom ugyanis „létfontosságúnak” – mélyebbre merülhettünk volna (akár a fényképezés kapcsán is) a közösség és a politikai elit attitűdjeiben, kapcsolataiban, a reprezentáció és a lokális identitás összefüggéseiben, a rokonsági viszonyokban vagy a nyelvhasználat gazdasági aspektusaiban.

2003b Csángó identitás(ok) Pusztinán. Vallás és etnicitás összefüggései Moldvában egy antropológiai esettanulmány tükrében. In: Kozma István, Papp Richárd szerk. *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 262–279. p.

Geertz, Clifford

2001a Jelen lenni: az antropológia és az írás helyszíne. In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*, Budapest: Osiris, 397–415. p.

2001b Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma*, Budapest: Osiris, 194–226. p.

Lévi-Strauss, Claude

1979 *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

Prónai Csaba

1995 Mi a kulturális antropológia? In: Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest: Kaposvár, 15–54. p.